

PASCUAL ORTEGA, ESTUDIÓS DELS MUSULMANS I DELS MORISCOS DE LA RIBERA D'EBRE

VENTURA CASTELLVELL
Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre

[Data de lliurament i acceptació: juliol de 2020]

PARAULES CLAU:

musulmans, moriscos,
ordes militars,
dependència, Ribera
d'Ebre

PALABRAS CLAVE:

musulmanes, moriscos,
órdenes militares,
dependencia, Ribera
d'Ebre

KEYWORDS:

Muslims, Moriscos,
military orders,
dependency, Ribera d'Ebre

RESUM

Pascual Ortega Pérez va estudiar amb intensitat i molt bons resultats els ordes militars, els musulmans, els moriscos i les conseqüències de la seva expulsió a la Ribera d'Ebre. La comunitat musulmana catalana era una minoria a l'època medieval situada exclusivament a les ribes de l'Ebre i del Segre, amb una presència destacada a l'actual comarca de la Ribera de l'Ebre. L'objectiu dels seus estudis va ser la situació de la població respecte als templers primer i els santjoanistes després, els canvis en els criteris de dependència favorables als senyors feudals i l'expulsió dels moriscos i la repoblació cristiana posterior. Va deixar una obra escrita que és la seva garantia i aquest article en vol ser una mostra. Sis llibres, una tesi inèdita i gairebé una quarantena d'articles en són el resultat. A través d'aquesta obra es poden conèixer els punts d'interès, el procés que va seguir per als estudis, així com les dificultats, els esforços i els fruits.

RESUMEN

Pascual Ortega Pérez estudió con intensidad y muy buenos resultados las órdenes militares, los musulmanes, los moriscos y las consecuencias de su expulsión en la Ribera d'Ebre. En

la época medieval, la comunidad musulmana catalana era una minoría situada exclusivamente a orillas del Ebro y del Segre, con una presencia destacada en la actual comarca de la Ribera d'Ebre. El objetivo de sus estudios fue la situación de la población con respecto a los templarios, primero, y los sanjuanistas, después; los cambios en los criterios de dependencia favorables a los señores feudales, y la expulsión de los moriscos y posterior repoblación cristiana. Dejó una obra escrita que es su garantía, y este artículo quiere dar muestra de ello. El resultado son seis libros, una tesis inédita y casi una cuarentena de artículos. A través de dicha obra pueden conocerse los puntos de interés y el proceso que siguió para realizar los estudios, así como las dificultades, los esfuerzos y los frutos.

ABSTRACT

Pascual Ortega Pérez made an intensive study of the military orders, Muslims and Moriscos and the consequences of their expulsion from Ribera d'Ebre, with very good results. The Catalan Muslim community was a minority in the medieval period located exclusively along the Ebre and the Segre rivers, with particularly strong presence in what is now the county of Ribera de l'Ebre. The aim of his studies was to situate the population with respect to the early Templars and Hospitallers, the changes in the dependency criteria favouring the feudal landowners and the expulsion of the Moriscos and subsequent Christian repopulation. Proof of his studies was left in the form of written work and this article is intended to provide a sample of it. Six books, an unpublished thesis and almost 40 articles were the result. This work clearly shows the points of interest, the process followed by the studies and the difficulties, efforts and rewards involved.

INTRODUCCIÓ

Pascual Ortega ha estat un gran historiador català, el més destacat historiador de l'època medieval i de l'època moderna de la Ribera d'Ebre, dels musulmans i moriscos catalans, i de la seva època. La seva obra, l'aportació historiogràfica i el valor científic és considerable. En aquest escrit es dona a conèixer el punt de partida de la seva obra, els centres d'interès, la intenció d'omplir buits històrics, la seva trajectòria i la voluntat de transmetre-la. La publicació dels seus treballs, la majoria en revistes acadèmiques o especialitzades, no ha estat suficient perquè el resultat del seu esforç hagi obtingut el resultat que es mereix.

"PASCUAL ORTEGA
PÉREZ (COBERTELADA,
SÒRIA, 1954 – REUS,
2011), INVESTIGADOR,
HISTORIADOR I
DOCENT. QUAN
ALS DEU ANYS VA
ARRIBAR A MIRAVET,
DESTÍ PROFESSIONAL
DEL SEU PARE, NO
PODIA SABER QUE
AQUEST POBLE ES
CONVERTIRIA EN EL
SEU TEMA D'ESTUDI
MOLTS ANYS DESPRÉS
I EN EL PUNT DE
PARTIDA DE LA SEVA
INVESTIGACIÓ I OBRA
HISTORIOGRÀFICA."

L'escrit està estructurat en diversos apartats temàtics. El primer dedicat a Pascual Ortega, riberenc nascut a Cobertelada (Sòria), investigador iniciat a Miravet, historiador format a Tarragona i docent a Reus i Tarragona. Com a historiador va tenir diversos objectius que es descriuen en aquest escrit seguint el procés cronològic de les seves publicacions. Primerament el segle XVII, concretat en el daltabaix que va representar l'expulsió dels moriscos de la Ribera d'Ebre, les repercussions socials i econòmiques en els pobles més afectats, les cartes de repoblació i l'orde de Sant Joan de Jerusalem, com a executora i beneficiària principal del procés de repoblació, gràcies a les condicions imposades aprofitant la nova etapa i a la seva situació de privilegi. El segon objectiu és l'estudi dels segles anteriors a l'expulsió dels moriscos, del XII al XV: la conquesta del territori, els nous pobladors, els ordes militars i l'evolució en les condicions de control dels homes i les terres de les comandes de la Ribera. És a dir, la situació dels musulmans en les centúries anteriors al període que fins llavors havia estudiat. Un altre apartat va lligat als dos objectius anteriors, però circumscrit a les cartes de població medievals i a les relacions nominals d'habitants del segle XIV. Això li permet treballar importants documents que li serviran per a analitzar la demografia, l'origen geogràfic dels pobladors, la mobilitat de la població i, alhora, donar a conèixer documents de gran valor onomàstic. L'últim apartat és un breu capítol dedicat als articles que va escriure sobre els segles XVIII i XIX. Tanca l'article unes conclusions i un apèndix amb la relació dels treballs coneguts publicats per Pascual Ortega entre el 1984 i el 2014.

PASCUAL ORTEGA PÉREZ

Pascual Ortega Pérez (Cobertelada, Sòria, 1954 – Reus, 2011), investigador, historiador i docent. Quan als deu anys va arribar a Miravet, destí professional del seu pare, no podia saber que aquest poble es convertiria en el seu tema d'estudi molts anys després i en el punt de partida de la seva investigació i obra historiogràfica.

Fig. 1. Pascual Ortega.
Cedida per la seva família

Es va llicenciar en Geografia i Història a la facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona i doctorar en Història per la Universitat Rovira i Virgili, a Tarragona. Va treballar com a professor de secundària als instituts Baix Camp de Reus i Antoni de Martí i Franquès de Tarragona i com a professor adjunt a la Facultat d'Història i Història de l'Art de la Universitat Rovira i Virgili a Tarragona.

Cal destacar el seu dinamisme i el seu entusiasme, tant a l'hora d'ensenyar, com a l'hora d'investigar i escriure. Li agradava l'ensenyament i els alumnes l'apreciaven. Era docent, instruïa, i per a molts era mestre. Els qui el coneixien sabien que es complaïa i s'apassionava en la seva feina i li agradava estar al dia en l'àmbit de la història, però també en altres disciplines o en les noves tecnologies. Fins i tot quan ja estava malalt es va interessar per saber si quan es trobés millor podria tornar a les aules.

El reusenc Magí Sunyer, professor de literatura catalana a la URV, el recorda a principis dels anys setanta del segle passat. Durant l'últim any de l'institut Pascual, més gran que ell, era un dels que "ens introduïa en algun aspecte de la lluita contra el règim, de manera suau i sense entrar gaire en detalls". Anys més tard, a la facultat "conduïa assemblees i formava part de l'organització de l'oposició a un règim que s'acabava de quedar sense dictador". Era una persona tranquil·la, agradable i vital, que raonava amb pausa i convenciment. Explica que quan Pascual treballava a l'Institut Baix Camp va convèncer l'artista reusenc Antoni Roca, que feia servir mètodes interdisciplinaris com a recursos expressius (escultura, fotografia, accions en l'àmbit de les instal·lacions...), perquè fes una instal·lació a l'institut. Va ser un gran èxit. Arran d'això Magí Sunyer confessa que va conèixer un altre Pascual Ortega, que "parlava amb un entusiasme encomanadís, d'aquells que s'agraeixen tant, de la necessitat de fer veure altres coses als estudiants, de sacsejar-los i introduir-los en l'art contemporani".¹

La passió per la història va començar quan Ortega va trobar a l'arxiu parroquial de Miravet una atractiva documentació que el va iniciar en la investigació del passat del poble i la seva gent, i per extensió de la comarca i de tot el domini de la castellania d'Amposta. Un passat històric que havia rebut un tractament, en general, però no exclusivament, militar i polític (conquesta, feudalització, legislació, batejos forçats, expulsió...) i s'havia fixat poc en qüestions socials i econòmiques, sobretot del seu passat musulmà.

Una cop llicenciat a la Universitat de Barcelona i doctorat a la Universitat Rovira i Virgili, dirigeix els seus esforços en la investigació historiogràfica fent recerques acurades, minucioses, fruit de la seva passió per la investigació. Treballador incansable i metòdic, es va posar a estudiar les comarques de la Ribera d'Ebre i la Terra Alta després de la conquesta cristiana fins al segle XVII. Es va centrar en aspectes socials, econòmics i de la dependència senyorial de les comunitats musulmanes, després morisques, des del seu origen, quan els exèrcits feudals creen una bossa de població musulmana a l'Ebre, i de la lenta evolució cap l'assimilació, la conversió, la seva expulsió i les posteriors conseqüències a la Ribera d'Ebre. Va cercar, consultar i estudiar amb molta cura documents, molts no estudiats fins llavors, dispersos per arxius catalans i espanyols, dels quals en treia conclusions objectives i precises. Les seves investigacions el van convertir en un qualificat coneixedor dels musulmans de la Ribera d'Ebre, amb una obra consistent, íntegra i punt de referència per a qualsevol posterior estudi del passat de la Ribera i de la Terra Alta, dels segles XII al XVII, musulmà o cristià.

El valor científic de les seves aportacions historiogràfiques és innegable. Les interpretacions d'Ortega sobre alguns dels fets estudiats són d'una gran transcendència per a la historiografia de la Ribera d'Ebre en concret, de les ribes de l'Ebre en general i de la comarca de la Terra Alta. Són de gran valor pel que fa als pobladors musulmans —després moriscos— i cristians del passat, en les relacions socials entre comunitats, en els aspectes econòmics i en les diverses etapes de la història dels segles XII al XVII, sobretot. Aquesta dedicació és evocada per Josep Serrano quan destaca l'interès de Pascual Ortega per les comunitats cristianes i musulmanes dels dominis templers i hospitalers de la Ribera d'Ebre i la Terra Alta, la conflictivitat religiosa, la fiscalitat, els processos de conversió dels musulmans, la seva supervivència, l'expulsió i la posterior repoblació.²

Va construir un relat poc conegut en l'àmbit de la historiografia catalana, el dels musulmans catalans del passat medieval i modern, poc reconeguts perquè representaven un segment reduït de la població i habitaven l'espai marginal de les ribes de l'Ebre i del Segre. Potser no era conscient de la feina que estava fent: integrar dins de la historiografia catalana, dins la nostra variada societat, elements del passat que també han conformat la identitat catalana. La seva actitud lluitadora per la justícia social i política dels anys setanta del segle XX es mantenia viva en la seva activitat investigadora. Actitud que era present quan va adquirir el compromís d'estudiar les comunitats musulmana i cristiana de l'Ebre català, en el context d'una dependència senyorial que cercava ampliar poder i guanys econòmics. Objectiu que tenia altres components que, com a analista global de la història, no podia deixar de banda, ja que no es pot construir la història sense els territoris, els protagonistes i les circumstàncies.

Fruit d'aquesta intensa investigació és la seva obra escrita. Una destacada tesi, sis llibres i prop d'una quarantena d'articles i capítols de llibre. Va col·laborar amb diverses publicacions de tots els àmbits: universitaris (*Acta historica et archaeologica mediaevalia* i *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, de la Universitat de Barcelona, *Sharq Al-Andalus. Estudios mudéjares y moriscos*, de la Universitat d'Alacant), el Consell Superior d'Investigacions Científiques (*Anuario de Estudios Medievales* i *Miscel·lània de Textos Medievales*), l'Institut d'Estudis Catalans (*Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*), la Diputació de Tarragona (*Quaderns d'Història Tarraconense*), la Reial Acadèmia de Medicina (*Gimbernat; Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència*), les revistes *L'Avenç*, de Barcelona, o *La Rinada*, de Móra d'Ebre. Alguns d'aquests articles tenen l'origen en conferències o en la seva participació en congressos a Catalunya, Espanya i el nord d'Àfrica: Primeres Jornades sobre els Ordes Religiosomilitars als Països Catalans, s. XII-XIX (Montblanc), Simposio Internacional de Mudejarismo (Terol) o el Symposium International d'Études Morisques, amb ocasió del centenari de la conquesta de Granada (1492-1992) (Tunísia).

L'any 2012 el Consell Comarcal de la Ribera d'Ebre, a proposta del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre, li va concedir el premi Sirga d'Or a títol pòstum, pel treball incansable en l'estudi de la història de la Ribera d'Ebre, especialment en l'àmbit dels musulmans i dels moriscos.

LA BATLLIA DE MIRAVET EN ELS SEGLES XVI I XVII

El primer objectiu d'investigació de Pascual Ortega va ser la batllia de Miravet en concret i les terres de l'Ebre en general, tot posant l'atenció en l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem en els segles XVI i XVII. Temes que en part apareixen en la seva primera obra publicada. Un llibret de 14 fulls, *Miravet i el seu castell segons un document del segle XVII*, editat l'any 1984 sobre propietats i rendes de l'orde de Sant Joan a Miravet l'any 1642. Hi transcriu un fragment que forma part d'un document més ampli sobre tota la batllia, redactat en castellà amb formes aragoneses. Gairebé la meitat del document enumera els censos cobrats per la senyoria. La resta és una breu descripció del castell ("muy buena casa"), amb alguns detalls de les seves dependències ("una cavalleriza muy rica que en el Escorial no havia mejor" o "hay una madera la mas linda y labrada que se puede imaginar"). També cita l'església de Sant Miquel, una *cija* 'calabós', *cimiterio*, *camarilla*, *patín* 'pati', *horno para cozer pan*, cisterna, *refitorio*, *granero* i *alcellero*. Fora del castell fa referència a la barca de pas, al molí i als molins de sang. El document esmenta topònims: "el barrio que se llama Amblorá", ara Blora, *Bastellar* per Ballestar, alguns castellanitzats, com *Miravete*, *San Vicente*, el *Pajar*, la *Ysla* o el *Truxar*. El llibret va acompanyat d'un dibuix del castell, de l'any 1646, d'un plànol modern amb indicació del lloc on es trobaven les estances i el tanca un vocabulari de termes específics.

Aquesta edició conté aspectes que seran una constant en la investigació i divulgació que Pascual Ortega farà dels documents arxivístics que transcriu i estudia durant més de trenta anys. La majoria eren inèdits i els transcriu fidelment, amb cura, contextualitzats i justificats a la publicació. Sovint contenen notes a peu de pàgina, informatives, instructives o aclaridores sobre continguts del document, a voltes llargues, talment com paràgrafs d'un redactat.

Un detall d'aquest primer text és l'ús del mot *reconquesta*, utilitzat per la historiografia tradicional, que porta incorporada la idea de recobriment justificat d'uns territoris que, creien, els pertanyien. Terme que Ortega substituirà en la resta de publicacions per *conquesta*, *ocupació cristiana* o expressions que contenen la idea d'*expansió militar* o *colonització feudal*, més ajustades a la realitat històrica.

Les següents publicacions d'Ortega continuen centrades en el mateix segle XVII, sobretot en les conseqüències de l'expulsió dels moriscos catalans (1610), les relacions socials, el control de la propietat i el paper que va exercir l'orde de Sant Joan de Jerusalem, autoritat legisladora, controladora i alhora receptora dels beneficis de la repoblació.

Els resultats d'aquesta investigació a Miravet els publica Pascual Ortega l'any 1985 a *La orden de San Juan de Jerusalén y Miravet. Dominio señorial y cambios institucionales durante la primera mitad del s. XVII* (1985).³ Parteix, sobretot, de documentació inèdita de Miravet: la *carta de població* de 1623, la *confessió general* del capbreu de 1606 i l'*acta d'homenatge de fidelitat*, igualment del 1606. També utilitza el capbreu de 1659, la *Memòria de les rendes del castellà d'Amposta* a la batllia de Miravet dels anys quaranta del segle XVII, inèdita en part, els *Costums de la batllia de Miravet* de l'any 1319 i altres escriptures. Aquesta documentació li permet conèixer l'enfortiment senyorial després de l'expulsió, la procedència dels nous pobladors, la multiplicació i reforç dels mecanismes de control del govern municipal, l'anul·lació dels components populars de l'administració de la justícia, la cerca conscient dels beneficis senyorials pels monopolis (barca de pas o els molins) i les

rendes agrícoles i ramaderes que percep la senyoria. En resum, sobre els pobladors recau un augment de la dependència que, segons Pascual Ortega, ja es buscava molt abans de la conversió i de l'expulsió. La *carta de repoblació* va ser un excel·lent pretext per aconseguir uns objectius que en altres circumstàncies haguessin costat més.

Cinc anys després, Ortega va publicar *Els hospitalers a la Ribera d'Ebre. Benissanet, ss. XVI-XVII* (1990),⁴ període que correspon als segles de la conversió dels musulmans, l'expulsió i la repoblació de Benissanet. Són segles de canvi, situats al mig del llarg període feudal que va de la conquesta (s. XII) a la desaparició dels senyorius (s. XIX), en ple procés de creixement demogràfic i d'increment de les rendes senyorials a les terres santjoanistes i a la resta de Catalunya. És a principis del segle XVI quan es produeix el bateig dels musulmans de les ribes de l'Ebre, entre els quals els veïns de Benissanet, fins llavors cent per cent musulmans, que portarà una minva de les prestacions personals i econòmiques als cristians nous. Ortega afirma que a partir de mitjans del segle XV s'havia reduït el creixement econòmic i demogràfic i es van estabilitzar o minvar les rendes senyorials, no només a la castellania d'Amposta, sinó a tot Catalunya. Cent anys després de la conversió, amb l'expulsió dels moriscos i la posterior repoblació, es conservaran les estructures de domini i les quotes genèriques que es percebien pels cultius. La *carta de poblament* del 1611 modificarà, a la baixa, la participació popular en els mecanismes de govern i d'administració de la justícia. Segons Ortega la *Carta* no pretén captar nous pobladors, sinó que és una eina per afermar el control i domini de la comunitat i per obtenir una part dels excedents dels seus productors. Observa, a partir de la mobilitat dels cognoms, que hi va haver poca continuïtat entre els veïns de Benissanet i hi dedueix dificultats des de l'inici, potser pels antics deutes de la vila i de particulars. Deutes que els nous pobladors havien de fer front. Però també per les males collites i per les condicions econòmiques aplicades pels santjoanistes.

Aquest llibre no és, ni pretén ser, per a Benissanet, un equivalent al que havia publicat Pascual Ortega cinc anys abans dedicat a Miravet. En aquell es va centrar exclusivament en la repoblació i els seus resultats. Només incloïa unes poques pàgines, les necessàries, per fer una aproximació històrica. En aquest, amb la voluntat de donar a conèixer un context més ampli, més complet sobre Benissanet abans de l'expulsió dels cristians nous (1610), hi dedica quatre capítols per descriure els antecedents: la població, les activitats econòmiques, el repartiment de les terres i l'evolució de les condicions de vassallatge en el segle XVI. La resta del llibre està dedicat a l'expulsió dels moriscos i a la posterior repoblació, apèndix inclòs, on l'autor transcriu la *carta de poblament* de 1611, unes modificacions d'aquesta *Carta* signades el 1615, les relacions nominals de l'any 1612 dels moriscos que es van quedar i dels que van retornar, i una relació alfabètica de setanta-set repobladors de Benissanet, també del 1612, amb indicació de la professió, lloc d'origen, del que pagaren com a entrada i del cens anual establert pel castellà sobre cases, corals i sènies.

Un tercer llibre completa aquest període, *La repoblació de la Ribera d'Ebre. Catalunya després de l'expulsió dels moriscos* (2003). Aplega els documents sobre el repoblament dels tres llocs que van perdre més població amb l'expulsió dels cristians nous l'any 1610 (Benissanet, Ascó, Miravet) i alhora són els únics llocs catalans que tenen cartes de població conegudes com a conseqüència de l'expulsió. Amb aquesta publicació Pascual Ortega

amplia els coneixements sobre la repoblació del segle XVII. En justifica la publicació perquè pensa que encara cal posar atenció a la repoblació i perquè vol facilitar la continuïtat de l'estudi. Les cartes de poblament d'aquests tres llocs ja s'havien publicat els anys vuitanta del segle XX per Carmel Biarnès la d'Ascó i pel mateix Pascual Ortega les altres dues. En aquest llibre apareixen corregides i ampliades. Inclou fragments trobats amb posterioritat a la primera edició i té la voluntat de facilitar la comprensió global de les repoblacions. A més de les tres cartes, el llibre inclou cinc referències de documents només coneguts fins llavors per al·lusions i vint-i-set textos complets, alguns inèdits, referits o relacionats amb la repoblació de Benissanet, Ascó i Miravet.

A la *Introducció* Ortega exposa les dues dificultats que va haver de superar el procés de repoblació: el destí dels béns dels moriscos expulsats i els nombrosos deutes dels municipis i dels particulars que frenaven la instal·lació de nous pobladors. Fins que no es van superar no es van poder signar les diverses cartes de població: Benissanet l'any 1611, Ascó el 1615 i Miravet el 1623. La diferència cronològica entre unes i altres és, segons Pascual Ortega, conseqüència dels distints condicionants de cada una de les poblacions. Les dificultats van venir per la complexitat dels processos repoblador i del mateix orde, que volia dirigir i controlar les repoblacions, tot i la participació dels nous pobladors a l'hora d'elaborar els documents. Ortega no s'està de remarcar que la interrelació era entre subjectes amb poder desigual. Per una banda l'orde (senyor feudal) i per l'altra els repobladors (vassalls). És evident que la nova situació no va ser només fruit de la necessitat de superar la situació provocada per l'expulsió, sinó que es va aprofitat per situar en una posició de desavantatge els nous pobladors respecte l'antiga situació. Hi va haver, com ja s'ha dit en altres ocasions, un augment de les rendes i més mecanismes de control sobre els vassalls.

LES COMANDES DE MIRAVET I HORTA (SEGLES XII-XV)

Són temes d'aquest període la conquesta cristiana (s. XII), els sarraïns que es van quedar, els pobladors cristians (origen, mobilitat...), la demografia (fogatges, monedatges, homenatges...), la dependència senyorial sota templers i hospitalers, el pacte de seguretat, les posteriors alteracions en l'ordre fiscal, econòmic, organitzatiu, judicial..., l'estructura del territori, els límits entre Catalunya i Aragó⁵ o les mostres d'aculturació dels musulmans. Temes tractats a la tesi doctoral de Pascual Ortega (1995), en el llibre *Musulmanes en Catalunya* (2000) i en alguns articles o de capítols de llibre.

Pascual Ortega confessa a la seva tesi doctoral, *La sociedad de las tierras del Ebre: el señorío templario y hospitalario de Ribera d'Ebre y Terra Alta (1150-1350)*, de l'any 1995, que l'atracció pels temes d'estudi durant el procés d'investigació va seguir un ordre cronològic invers. Els primers estudis que va fer van ser sobre els moriscos, la seva expulsió i la posterior repoblació. En el transcurs d'aquestes investigacions es va preguntar sobre la fiscalitat que patien els moriscos i les condicions de tinença de terres, temes que només podia conèixer anant a la seva situació com a sarraïns sota domini cristià. És per això que va trobar necessari aprofundir en la relació que hi va haver amb les dues ordes militars, en quin context es desenvolupava i en el sistema feudal. Ortega afirma que els ordes militars són temes que ja han estat investigats en un o altre moment per autors catalans i estrangers i que han tingut excel·lents continuadors com Laureà Pagarolas

(l'orde del Temple a Tortosa) i Maria Bonet (la castellania d'Amposta fins al xv). Però opina que la Ribera d'Ebre i la Terra Alta no s'han treballat amb profunditat ni han rebut un tractament unitari i que les recerques que s'han fet són obres parcials però amb aspectes de qualitat, com en el cas de Joan Baptista Manyà o de Carmel Biarnés, pioner en l'estudi dels moriscos.

És per això que decideix dirigir la seva tesi doctoral a investigar la instauració i evolució de les estructures socials i econòmiques que dominaven a les actuals comarques de la Ribera d'Ebre i la Terra Alta, on hi va haver la primera adquisició militar extensa de l'orde dels templers. Volia conèixer l'organització i el comportament com a senyors d'hommes i terres, les condicions de submissió dels musulmans sota domini cristià —integrats en una formació social feudal aliena— o la privatització senyorial dels excedents que es van veure obligats a lliurar.

Per a aquest fi va recórrer a les fonts arxivístiques on més documentació hi havia sobre aquest període: l'Archivo Histórico Nacional, a Madrid, l'Arxiu de la Corona d'Aragó, a Barcelona, i sobretot a l'Arxiu de la Seu de Tortosa, per poder estudiar les concessions de terres, les formes d'explotació, les relacions agràries i l'evolució econòmica. A l'AST va poder consultar uns 500 pergamins que li van permetre complir els objectius. Va ser aquesta documentació la que va establir el límit temporal de la tesi: de l'obtenció del territori en el segle XII (1150) fins a mitjan del XIV (1350). També va tenir molt interès la documentació referida a causes judicials i a conflictes sobre límits. Alhora cercava la precisió dels diversos conceptes agraris (honor, *domenge*, parellada, censal, *algira*, almúnia, rafal...) o el registre de formes antigues d'alguns noms de partides de terra (Alcúdia a Miravet, Soto davant de Ginestar, Vispella i Malafolla a Ascó o Amporcells a Benissanet).

Pascual Ortega afirma que la conquesta i senyorialització cristiana del segle XII de les conques finals del Segre i de l'Ebre la va dur a terme una societat feudal que cercava terres i repobladors per obtenir més rendes. Explica el procés militar d'ocupació, la concessió de terres a les classes dominants, la vinculació als nous poders, l'explotació del territori, la demografia i l'organització social de l'espai en el senyoriu templer centrat en les comandes de Miravet, Horta i Ascó. En el cas de les activitats agrícoles estudia les formes d'explotació de la terra. Se centra especialment en l'*eixariquia* —finca repartida i explotada entre diversos individus— sistema d'origen àrab majoritari en llocs de destacada presència musulmana i en algun cas també aplicat a cristians. Analitza com apliquen el domini senyorial sobre els colonitzadors cristians, els pobladors musulmans i els esclaus. En el cas dels musulmans exposa les condicions de submissió i la pressió fiscal. També sobre el domini dels excedents productius de cristians i musulmans i els mecanismes d'apropiació.

A l'apartat dedicat a les estructures organitzatives Ortega exposa el procés que va seguir l'organització senyorial a la Ribera d'Ebre i la Terra Alta: la posada en marxa de la casa de Miravet, l'organització interna, la relació directa de les comandes amb el mestre provincial, l'abolició de l'orde del Temple, el senyoriu sota l'administració reial i el seu pas a possessió hospitalera. A continuació, exposa el desenvolupament organitzatiu de les comunitats de viles i llocs cristians (formes organitzatives, delimitació dels territoris locals, els *Costums* d'Horta i Miravet, els jurats, l'administració de justícia...), l'organització política i administrativa dels llocs musulmans (cadí, alamí, aljama, prohoms,

consells, jurats...), l'administració de justícia, la intervenció comtal i senyorial, la religió, les mesquites i les seves possessions.

Completa la informació un annex que inclou 34 documents que van del 1153 al 1370, sobre repartiment de delmes, lliurament d'heretats, donació de termes, convenis, acord sobre la construcció d'una església i un cementiri, permuta de finques, cartes de població, confirmació de privilegis, inventari de béns, queixes, partició de béns, sobre partides de terra, béns de fugitius sarraïns, reconeixement del jutge i nomenament de síndics o procuradors.

A *Musulmanes en Catalunya* (2000) Pascual Ortega se centra en els que es van quedar després de la conquesta i en els posteriors processos d'assimilació a la comunitat cristiana. Reconeix que no és fàcil saber quants musulmans no van marxar a partir de la documentació dels segles XII i XIII, però sí els nuclis que van habitar. A partir del segle XIV, amb més documents, estableix els canvis demogràfics i la mobilitat de població basant-se en la variació dels cognoms dels musulmans de Miravet, Benissanet, Ascó, Vinebre i de la veïna Benifallet. En un llarg capítol, dedicat a les explotacions agràries i a la tinença de la terra, destaca la importància de l'*eixariquia*, no només a les comandes de Miravet i Ascó, sinó també al terme general de Tortosa. També assenyala el procés de dependència de la població musulmana en els mecanismes d'apropiació d'excedents, l'empitjorament de les condicions de submissió, la duresa de la pressió fiscal, les lentes i contínues modificacions en l'organització de les comunitats, que s'anaren deformant lentament. El darrer àmbit de l'ofensiva desnaturalitzadora de l'orde va ser privar als oficials musulmans de les seves competències judicials i retallar la llibertat religiosa.

En el darrer capítol, "Recapitulación y consideraciones finales", Pascual Ortega se centra en la *carta de seguretat* que va concedir Ramon Berenguer IV l'any 1153 als sarraïns que es van quedar als llocs d'Ascó, Flix, Móra, Garcia, Castelló, Tivissa i del senyor de Çalepha.⁶ En aquesta s'establia una autonomia de govern i jurídica que ben aviat es va incomplir alterant els models de relació, els pactes sobre fiscalitat, la tinença de la terra i de privilegis que es deixen de reconèixer, les funcions tradicionals d'institucions i de funcionaris islàmics i creant noves estructures de poder. Ortega atribueix aquestes modificacions a les pressions del poder que les aplica, per així millorar el compliment de les obligacions econòmiques dels vassalls i aconseguir més quotes de poder. En el darrer quart del segle XIII l'orde del Temple exigeix noves rendes pel treball als musulmans, s'asseguren i potencien els mecanismes de poder i finalitza la col·laboració entre cristians i musulmans en els enfrontaments col·lectius sobre les condicions de submissió. Aquesta separació, segons Ortega, no va ser aliena a la progressiva ofensiva antimusulmana de l'església.

En el segle XIV observa que es degraden encara més les relacions entre les dues comunitats. S'afavoreix el creixement de la comunitat cristiana i es debilita la musulmana amb noves exigències per la renda del treball, es modifica l'estructura organitzativa dels musulmans introduint formes cristianes, s'ataquen aspectes vitals dels musulmans, com el dret penal i la religió, restringint la capacitat del cadí per resoldre delictes i es van posar en consideració els béns de les mesquites. Malgrat la resistència creix el poder dels santjoanistes, les estructures musulmanes s'assemblen cada vegada més a les cristianes, la resolució dels delictes passa a l'orde de Sant Joan de Jerusalem, s'imposen nous tributs

i, a més, ara són les comunitat cristianes les que se sumen a l'ofensiva antimusulmana. A finals del XIV s'exigeixen tributs sobre les mesquites i les seves possessions. Ortega conclou que es van transgredir a poc a poc les condicions inicials de permanència, que es va modificar profundament la naturalesa de la societat musulmana i que s'anava assimilant a la cristiana a causa de la pressió del poder feudal.

Per a Ortega l'incompliment dels convenis inicials —*la carta de seguretat*— no vol dir que els acords fossin enganyosos. Afirmar que es van modificar a causa de les característiques i dinàmiques pròpies de la formació social dominant. Els musulmans catalans es van veure integrats en una societat culturalment diferent, de caràcter feudal, i que les conseqüències van ser immediates. Ortega afirma que si es van transgredir aviat les concessions referides a la terra i les fiscals era perquè interessava als senyors feudals. En canvi, es van mantenir més temps les condicions que no perjudicaven el mode de producció dominant, com la religió i la pràctica judicial, encara que més tard es van limitar, sobretot quan el sistema va evolucionar cap un tancament ideològic. El culte, el dret, la manera de governar-se o la fiscalitat eren per als musulmans un sol bloc basat en la religió. El procés gestat pels feudals per desfer i posteriorment instaurar un nou espai cultural portava directament a la imparable aculturació dels musulmans, sotmesos pel poder i les pressions d'una formació social diferent, procés que Pascual Ortega resumeix amb aquestes paraules:

El proceso de destrucción / recreación que impulsaron los feudales iba minando y reduciendo el espacio cultural vital propio de las comunidades musulmanas. La consecuencia directa y última de todo ello sería la progresiva aculturación de aquellas comunidades; una aculturación ineluctable, evidentemente, tratándose de unos colectivos sometidos al poder y a las presiones de una formación social diferente, a cuyas prácticas de discriminación y de aprovechamiento se ha denominado tolerancia demasiadas veces.⁷

REPOBLAMENT (SEGLE XII) I RELACIONS NOMINALS (SEGLE XIV)

Pascual Ortega va donar a conèixer en els anys 1987 i 1989 dues cartes de poblament del segle XII. La de Rasquera i On, de l'any 1206, i la de la Pobla de Massalua, del 1295. La *carta de Rasquera i On* la concedeix l'orde del Temple a quatre receptors (Joan Ferriol, Vidal de Montbrió, Guillem de Tortosa i Duran de Pomar) i als qui posteriorment s'hi volguessin adherir.⁸ Ortega afirma que, malgrat hi consten dos noms de lloc fa referència a una sola entitat,⁹ que en citar els límits no esmenta Ginestar, fet que fa suposar que encara no s'hi havia fet cap repoblació, i que els límits no arriben a l'Ebre perquè la finca que hi tocava l'havien concedida als homes de Miravet. Entre les condicions de la cessió no inclou cap obligació que dificulti l'estabilitat i continuïtat d'un nucli de població. La segona carta, la de la Pobla de Massalua, l'última coneguda del cicle de concessions de l'orde del Temple, és la cessió de la devesa de Massalua del castell de Miravet a tres repobladors, els noms dels quals no hi consten, amb l'obligació de portar-ne de nous. El nom assignat al nucli poblacional és Vilabona, nom que va compartir amb Massalua a la documentació de l'època medieval, segons nota a peu de pàgina. També exposa les condicions de la cessió i les característiques del document.

La difusió i l'estudi dels noms dels habitants de les comandes de l'orde de l'Hospital la va fer Pascual Ortega en dos llibres dedicats a documents que inclouen relacions nominals de monedatges i de prestació d'homenatge. En el llibre *La població de les comandes*

templeres i hospitaleres d'Ascó, Horta i Miravet (s. XII-XIV) editat l'any 2006, fa un detallat i útil estudi dels habitants, sobretot cristians, de les comandes d'Ascó, Horta i Miravet i estableix l'origen que tenen amb la resta de comtats o regnes cristians. En aquest cas Pascual Ortega se centra en el repoblament i s'interessa per la quantitat de població assolida, la seva evolució fins a finals del segle XIV i la procedència dels pobladors. Certifica que les dades d'aquest segle tenen més relleu que les referides a la població del segle XIII, poc rellevants per a fer una anàlisi quantitativa.

Del segle XIV disposa de la informació dels monedatges de 1329 i 1350, que contenen la relació nominal dels veïns contribuents, i les prestacions d'homenatge de 1349-1351 i 1391, amb llistes nominals incompletes. Un altre monedatge, de l'any 1380, i els fogatges de 1358-1359 i 1378 no els pot aprofitar perquè no inclouen els noms dels caps de casa. Ortega valora que aquestes fonts cobreixen gairebé tot el segle, però plantegen dificultats perquè no són fonts directament demogràfiques.

Per conèixer la procedència dels colonitzadors Ortega té en compte tots els cognoms que comporten una referència geogràfica, sense tenir present la quantitat que venia de cada lloc ni l'ordre en què van arribar. També té present que el topònim pot pertànyer a més d'una comarca. El resultat és un ventall d'orígens molt ampli que abraça una gran part de Catalunya. Tot i aquestes limitacions, aquest estudi onomàstic li serveix per a observar variacions de població i una ocupació excessiva del territori en relació amb la capacitat de producció de les explotacions agrícoles. A més, reconeixent aquests límits, fa l'aproximació als llocs d'origen dels pobladors que van establir-se en aquestes comandes, o que hi van passar, perquè hi ha un gran percentatge de cognoms que desapareixen entre 1329 i 1350. Estableix que la gran majoria són d'origen català, sobretot de les comarques occidentals (72,3%), seguits dels aragonesos, gairebé la meitat de la Franja (18,2%), occitans del regne de França (3,5%) i en menor quantitat valencians, italians, un de Mallorca i la resta de la península Ibèrica, sobretot navarresos i de la Rioja, regions de la part alta de l'Ebre.

També dedueix, amb els dubtes que formen part d'aquests tipus de documents, el nombre d'habitants del segle XIV. Estableix que la xifra més alta de població del segle va ser cap el 1315. Després comença a davallar i no s'atura fins a finals del segle a causa de les mortaldats de la pesta, les plagues de llagosta, les guerres o les males collites. Indica tres períodes de reducció global: fins al 1329 un 23,5% de reducció, del 1329 al 1350 un 8,1% i del 1350 al 1380 entre el 12% i el 19%, davallada que no és aplicable individualment a totes les poblacions. D'alguna de les quals sí que en dona informació. És en el tercer període que Salvaterra comença a despoblar-se i els veïns se'n van a Corbera, Camposines o Nonasp. Alguns dels que hi resten, en no poder satisfer els deutes, es veuen obligats a anar-se'n més endavant. El mateix va passar a Prat de Comte, on, anys després, molts veïns van veure's obligats a marxar a Horta, Bot o Almudèfer. La mobilitat entre els cristians és destacada a les tres comandes, amb renovació de població per moviments en diversos sentits.

La població musulmana minva de manera desigual segons el poble. En alguns la despoblació és considerable. Se sap que cap a l'any 1325, 33 musulmans de Miravet i Benissanet se'n van anar a Móra i altres dominis de la baronia d'Entença. També, com en

el cas dels cristians, alguns dels seus noms serveixen per a atribuir-los un origen geogràfic concret: Azconi, Merabatano (o Morabetano) i Granyana.

L'altre llibre amb relacions nominals és *Monedajes de las encomiendas hospitalarias de Ascó, Horta y Miravet* del segle XIV, editat l'any 1997 per Pascual Ortega amb la voluntat que fossin coneguts en tots els detalls aquests documents contributius. És una acuradíssima edició dels monedatges dels anys 1329, 1350 i 1380, els únics dels quals es té notícia d'aquest segle. Els monedatges de 1329 i 1350 contenen la relació nominal de tots els contribuents. Detalla les característiques de cada un dels tres documents, els problemes de transcripció, les relacions nominals, els encapçalaments de la llista de cada població, els qui paguen i els qui no paguen, els dubtosos, el total recaptat i qualsevol altre detall que considera oportú indicar. En canvi, el monedatge de 1380 només detalla els comptes presentats pel col·lector encarregat de la percepció de la contribució. A través dels quals es pot estudiar el procés evolutiu de la població i l'antroponímia dels veïns. El de 1329 —data deduïda a partir de les comprovacions fetes per Pascual Ortega— té dificultats de lectura, falten noms o són incomplets, com en el cas de Miravet, que hi falten uns 70 veïns. A l'inici de cada relació hi ha una breu informació de cada lloc. El de 1380 és un quadernet de vuit folis que presenta els comptes de cada lloc.

La presentació més habitual de cada un dels declarants es fa a partir de dos noms (prenom i cognom), però també indicant que és “la muller de” o “lo fill de” i altres fórmules d'identificació. En el cas dels musulmans es constata l'assimilació a les estructures nominals cristianes i la presència de noms romànics. Per exemple a Riba-roja el 1329 hi ha Eiça Abdulmelich al costat de Moferitg Moliner o Mafomet Pastorell. Tanca el llibre quatre índexs onomàstics: de cristians ordenat pel cognoms o pel prenom quan no hi ha cognom, de no cristians (musulmans i algun jueu) ordenat pel primer nom, un altre que inclou personatges que no són veïns (notaris, escriptors, tresorers, porters reials...) i un índex general de poblacions. Gràcies a aquests índexs es localitzen fàcilment musulmans fora dels seus nuclis tradicional: Aixà, captiva de la muller de Joan Lorenc, de Gandesa i Mafumet Ferer, del Pinell, ambdós en el monedatge de 1329. Potser també era del Pinell un declarant de Riba-roja, població totalment musulmana, inscrit com Cayt del Pinell a l'homenatge de 1349, publicat en el llibre de Pascual Ortega editat l'any 2006.

ESTUDIS SOBRE ELS SEGLES XVIII I XIX

La investigació de Pascual Ortega va ser bàsicament sobre els segles XII a XVII, però excepcionalment va arribar als segles XVIII i XIX, com es pot veure a l'apèndix que recull els seus treballs editats.

Del segle XVIII és *Cambios en la elaboración de aceite y frenos a la modernización en la Ribera de l'Ebre a mediados del siglo XVIII*, en què es comprova un cop més que, quan la senyoria veu que els altres —els vassalls— senten com a urgents i necessaris uns canvis, el senyor aprofita per exigir augments abusius de tributs que li permeti augmentar els ingressos, el poder i, alhora, frenar millores necessàries.

Del segle XIX són dos articles sobre la mortalitat a Miravet escrits amb la col·laboració del seu germà Arturo a partir dels registres parroquials. En el primer, “Mortalidad y sus causas: estudio de Miravet en el período de 1801-1806” conclouen que el 50% de la població moria abans dels cinc anys i només el 25% superava els cinquanta anys.

La majoria era per malalties infeccioses, seguides de malalties cròniques, circulatòries i respiratòries. En el segon article, “La evolución de la mortalidad y de sus causas durante el s. XIX. El caso de Miravet”, els autos constaten que es mantenien característiques pròpies d'antics règims sanitaris: elevades natalitat i mortalitat, sobretot infantils. Les malalties infeccioses epidèmiques són la causa més destacada, conseqüència de les escasses condicions sanitàries i manca d'atenció mèdica.

La resta d'articles no comentats en aquest escrit apareixen relacionats cronològicament per l'any de publicació a l'apèndix. Coincideixen amb la temàtica general que aborda Pascual Ortega, les condicions de la població i de les terres de la Ribera d'Ebre o la Terra Alta entre els segles XII i XVII. Articles que eixamplen el coneixement que es té d'aquest llarg període de dependència dels ordes militars del Temple i de Sant Joan de Jerusalem, fruit igualment de les seves rigoroses recerques i dels raonats estudis, acompanyats sovint d'aclaridors quadres o fidels transcripcions de documents.

CONCLUSIONS

L'obra que ens ha deixat Pascual Ortega és notable i imprescindible. Gràcies a aquesta obra el coneixement que tenim de la Ribera d'Ebre en els segles XII al XVII, dels seus habitants, musulmans i cristians, de l'acció dels ordes militars i de les relacions entre les institucions senyoriales i els vassalls és més completa. Els resultats de les investigacions d'Ortega amplien el coneixement que es tenia del poder dels santjoanistes després de l'expulsió dels moriscos a principis del segle XVII. Les cartes de repoblament reforcen els mecanismes de control de l'orde de Sant Joan de Jerusalem sobre la població, el govern de les comunitats i la justícia, alhora que augmenten les rendes senyoriales. És a partir de les cartes de repoblació posteriors a l'expulsió que els santjoanistes pretenen superar, no només els efectes de la considerable pèrdua de població, sinó la situació econòmica que els estava debilitant i alhora incrementen la dependència dels vassalls.

Van ser les investigacions sobre el segle XVII les que van portar Pascual Ortega a conèixer la situació anterior dels musulmans, des de l'ocupació cristiana fins al bateig i l'expulsió posterior. La fiscalitat o les condicions de tinença de terres eren temes que només podia conèixer anant a l'inici de la seva situació de musulmans sota domini cristià. Observa que des del principi de la colonització es transgredeixen els pactes en favor del poder senyorial en qualsevol àmbit, ja sigui en el control de les terres com en l'ordre fiscal primer i judicial o religiós després. Tots els processos iniciats per les autoritats feudals estaven ben allunyats de la bona convivència i la tolerància. Anaven dirigits a instaurar, lentament, un nou espai cultural que assimilés als cristians vells els musulmans, després moriscos.

Cal destacar també la divulgació de la documentació d'arxiu que va utilitzar per als seus estudis: capbreus, cartes de poblament, monedatges, prestació d'homenatges i qualsevol escriptura que aportés notícies sobre la situació de la població de les comandes de Miravet, Ascó i Horta. Tots aquests documents van ser aprofitats per treure informació econòmica i social sobretot, perquè era el que cercava en les seves investigacions. Pascual

Ortega situa el passat medieval i modern dels musulmans catalans dins la història de Catalunya, més enllà de les conquestes i dels ordres militars. Es va interessar per la situació dels musulmans, grup marginat a Catalunya perquè eren pocs, vivien en una àrea extrema respecte als poders centrals i no eren cristians.

La situació dels musulmans a Catalunya, només a les ribes de l'Ebre i del Segre, no era comparable a la dels musulmans valencians o aragonesos, molt més nombrosos i influents. Per la mateixa raó la seva història, tot i caminar paral·lela a la dels seus veïns, no va tenir tanta transcendència ni conflictivitat durant el llarg període de convivència amb els cristians, ni va tenir les mateixes conseqüències econòmiques i socials l'expulsió dels moriscos i posterior repoblació.

Encara resta molta documentació per consultar, estudiar i divulgar sobre els musulmans i els moriscos de la Ribera d'Ebre. Pascual Ortega ens va deixar quan encara tenia molt a dir. Continuar la seva investigació és un merescut homenatge.

APÈNDIX

Treballs de Pascual Ortega Pérez: llibres, tesi doctoral, memòria de llicenciatura, articles i capítols de llibre

Miravet i el seu castell segons un document del segle XVII. Introducció, transcripció i notes de Pascual Ortega. Ajuntament de Miravet, 1984.

“La Orden de San Juan de Jerusalén a mediados del siglo XVII. Aproximación al estudio de sus rentas y propiedades en la Baylía de Miravet (Castellania de Amposta, Obispado de Tortosa)”, *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*. Universitat de Barcelona, Actes, vol. 1 (1984): 281-292.

En col·laboració amb Arturo Ortega Pérez, “Mortalidad y sus causas: estudio de Miravet (Tarragona) en el periodo de 1801-1806”. *Gimbernati. Revista catalana d'història de la medicina i de la ciència*, actes del IV Congrés d'història de la Medicina Catalana, vol. 5 (1985): 267-282.

<<https://www.raco.cat/index.php/Gimbernati/article/view/43264/53875>>

La orden de San Juan de Jerusalén y Miravet. Dominio señorial y cambios institucionales durante la primera mitad del s. XVII. Memòria de llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1985

“El capbreu de Miravet de 1695. Aspectos económicos y sociales”, *Quaderns d'història tarraconense* núm. 5 (1985): 77-99.

<<https://www.raco.cat/index.php/QHT/article/view/94491/148826>>

“Alguns aspectes de la repoblació de Miravet (Ribera d'Ebre) després de l'expulsió dels moriscos (1610-1623)”, *Pedralbes. Revista d'història moderna* núm. 6 (1986): 39-70.

<<https://www.raco.cat/index.php/Pedralbes/article/view/100590/151597>>

“La carta de población de la Poble de Massaluca (1295)”, *Acta historica et archaeologica mediaevalia* núm. 7-8 (1986-1987): 193-204.

<<https://www.raco.cat/index.php/ActaHistorica/article/view/193514/297544>>

- “Cambios en la elaboración de aceite y frenos a la modernización en la Ribera de l'Ebre a mediados del siglo XVIII”, *Pedralbes. Revista d'història moderna* núm. 8 (1), (1988): 549-556. Volum dedicat a “Catalunya a l'Època de Carles III”.
<<https://www.raco.cat/index.php/Pedralbes/article/view/100940/151932>>
- “Estructura señorial y evolución de las rentas durante el primer tercio del siglo XVI. Las encomiendas de Ascó y Villalba de la orden de San Juan de Jerusalén”, *Quaderns d'història tarraconense* núm. 7, (1988): 115-141.
<<https://www.raco.cat/index.php/QHT/article/view/94519/148845>>
- La orden de San Juan de Jerusalén y Miravet. Dominio señorial y cambios institucionales (primera mitad del s. XVII)*, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona, 1988. Reelaboració de la Memòria de Llicenciatura (1985).
- “De mudéjares a moriscos. Algunas reflexiones en torno a las relaciones sociales de producción y la conflictividad religiosa: el caso de la Ribera d'Ebre (Tarragona)”, *La frontera terrestre i marítima amb l'Islam*. Barcelona, CSIC: *Miscel·lània de Textos Medievals* núm. 4 (1988): 319-333. Comunicació presentada el 1886 al II Col·loqui d'Història Agrària.
- “La evolución de la mortalidad y de sus causas durante el s. XIX. El caso de Miravet (Ribera d'Ebre)”, *Quaderns d'història tarraconense* núm. 8 (1989): 95-119.
<<https://www.raco.cat/index.php/QHT/article/view/94542/148854>>
- “La encomienda de Horta de la orden de San Juan de Jerusalén durante la primera mitad del siglo XVI”, a *Jornades d'Història Antoni Agustín (1517-1586) i el seu temps*. Tarragona, vol. II (1990): 189-197.
- Els hospitalers a la Ribera d'Ebre. Benissanet, ss. XVI-XVII*. Diputació de Tarragona, 1990.
- “La fiscalidad mudéjar en Cataluña”, *Actas del V Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol 13-15 de setembre de 1990 (1991): 171-190.
- “Un nuevo documento repoblacional de la Ribera d'Ebre (Tarragona). La carta de población de Rasquera (1206)”, *Miscel·lània en homenatge al P. Agustí Altisent* (1991): 519-528.
- “Una propuesta metodológica para el estudio de los capbreus en la época moderna”, *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval*. CSIC, Anejos del Anuario de estudios medievales (1993): 105-131.
- “La Repoblación de la Ribera de Ebro (Cataluña) después de la expulsión de los moriscos”, *Actes de Ve Symposium International d'Etudes morisques sur le V Centenaire de la chute de Grenade, 1492-1992*, Abdeljelil Temimi, coord., vol. 2 (1993): 525-556.
- “Los sarracenos del Ebro catalán (siglos XII-XV)”, *L'expulsió dels moriscos. Conseqüències en el món islàmic i en el món cristià*. (380 aniversari de l'expulsió dels moriscos. Congrés Internacional, Sant Carles de la Ràpita, 5-9 de desembre de 1990). Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (1994): 27-41.
- “L'orde de l'Hospital als Països Catalans durant l'època moderna i contemporània”, *Actes de les Primeres Jornades sobre ordes religioso-militars als Països Catalans (segles XII-XIX)*, Montblanc 8-10 de novembre de 1985, Generalitat de Catalunya, coord. (1994): 241-250.

- La sociedad de las tierras del Ebre: el señorío templario y hospitalario de Ribera d'Ebre y Terra Alta (1150-1350)*, 3 volums. Tesi doctoral inèdita dirigida pel Dr. Manuel Sánchez Martínez (CSIC), presentada a la Universitat Rovira i Virgili (Tarragona), 1995.
- "Aragonesisme i conflicte ordes/vassalls a les Comandes templeres i hospitaleres d'Ascó, Horta i Miravet. 1250-1350", *Anuario de Estudios medievales* 25, núm. 1 (1995): 151-178.
- "Societat i economia a la Ribera d'Ebre i la Terra Alta (1150-1350)", *Butlletí de la Societat d'Estudis Històrics* núm. 7 (1996): 91-101.
<<https://www.raco.cat/index.php/ButlletisCEH/article/view/20020/326685>>
- Monedajes de las encomiendas hospitalarias de Ascó, Horta y Miravet (siglo XIV)*, Saragossa: Anubar Ediciones, 1997.
- "Els hospitalers", *Catalunya Romànica*, vol. XXVI (1997): 70-71.
- "Notas sobre la normativa jurídica musulmana aplicada entre los sarracenos de la Ribera d'Ebre (Tarragona). Siglos XII-XIV", Universitat d'Alacant: *Sharq Al-Andalus. Estudios mudéjares y moriscos* núm. 14-15 (1997-1998): 47-60.
<https://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/17501/1/sharq_14_15_03.pdf>
- "Els moriscos a Catalunya", *L'islam i Catalunya* (Edició d'articles amb motiu de l'exposició *L'islam i Catalunya*, 1998). Institut Català de la Mediterrània, Museu d'Història de Catalunya i Lunwerg Editores (1998): 281-289.
- "La fiscalidad regia en el señorío templario y hospitalario de Ribera d'Ebre y Terra Alta (ca. 1270 – ca. 1350)", *Fiscalidad real y finanzas urbanas en la Cataluña medieval*, Manuel Sánchez Martínez, coord. (1999): 55-76.
- Musulmanes en Cataluña. Las comunidades musulmanas de las encomiendas templarias y hospitalarias de Ascó y Miravet (siglos XII/XIV)*. Barcelona: CSIC, Institució Milà i Fontanals, 2000.
- "Mudéjares, moriscos ¿y después?", dins *Joyas escritas. Los fondos bibliográficos árabes de Cataluña*, Josep Giralt, coord. Ed. Lunwerg (2002): 67-83.
- La repoblació de la Ribera d'Ebre (Catalunya), després de l'expulsió dels moriscos. Edició de les cartes de població de Benissanet (1611), Ascó (1615), Miravet (1623) i altres documents al·lusius*. Tarragona: Arola Editors, 2003.
- "Sarraiñs sota el domini feudal cristià: una breu presentació". Móra d'Ebre: *La Riuada. Revista d'informació cultural* 25 (2004): 4-8.
- La població de les comandes templeres i hospitaleres d'Ascó, Horta i Miravet*. Dossier d'Història Terraltenca núm. 11 (2006).
- "Què en sabem dels musulmans i els moriscos de la Ribera?". Móra d'Ebre: *La Riuada. Revista d'informació cultural* núm. 30 (2008): 38-39.
- "Un cop d'ull (insuficient) a cinc-cents anys d'història", *Ginestar. Pàgines d'història*. Ajuntament de Ginestar (2014): 84-101.

NOTES

1. Magí Sunyer, "Pascual Ortega", *Miscel·lània del CERE* 22 (2011): 403-404.
<<https://www.raco.cat/index.php/MiscellaniaCERE/article/view/263098/408540>>
2. Josep Serrano Daura, "Pascual Ortega Pérez", *Miscel·lània del CERE* 22 (2011): 401-402.
<<https://www.raco.cat/index.php/MiscellaniaCERE/article/view/263091/408539>>
3. Reelaboració profunda en alguns aspectes, en paraules del seu autor, de la Memòria de Llicenciatura (1985). Sobre el mateix tema va publicar "Alguns aspectes de la repoblació de Miravet (Ribera d'Ebre) després de l'expulsió dels moriscos (1610-1623)" (1986).
4. Obra que va guanyar l'any 1987 el III Premi Bladé Desumvila convocat pel Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre.
5. Tema que va tractar Josep Serrano Daura a *El conflicte catalanoaragonès pel territori de la Ribera d'Ebre i de la Terra Alta en els segles XIII i XIV*. Ajuntament d'Ascó 1997.
6. *Çalepba*, nucli situat probablement a l'antic terme medieval de Tivissa.
7. Pascual Ortega, *Musulmanes en Cataluña* (2000): 186-187.
8. Amb anterioritat Miquel S. Jassans havia editat la carta de població de Rasquera i On en el llibre *Amb el barret a la mà*, recull de deu articles publicats en homenatge a Ramon Amigó i Anglès (Reus, 1989: 29-39). En tractar-se d'una edició no venal de 150 exemplars va tenir poca difusió i no va arribar a coneixença de Pascual Ortega.
9. No obstant aquesta afirmació hi ha la partida de terra d'On, allunyada de l'actual nucli de Rasquera (Miquel S. Jassans, *Toponímia de Rasquera*, 1988).